

3. Ungedruckte Glosse aus dem Jahre 1970

Fašismus a Evropa

Glosy k mezinárodnímu sympoziu⁸

Bedřich Loewenstein

Fašismus se od samotného svého vzniku stával předmětem intenzivního zájmu nejen politických publicistů a historiků, ale i filozofů, ekonomů, psychologů, ba i literárních historiků a jazykovědců. Jednotlivé aspekty fašistických hnutí a systémů však namnoze zůstaly zaklety ve speciálních studiích, v nejlepším případě nepřesahujících jednu vědní disciplínu a jedno národní prostředí. V posledních letech se tato skutečnost sice pocítovala jako nedostatek, ale přes některé pokusy o *teamwork* se spíše ještě prohlubovala, takže při monografické analýze vznikaly pochybnosti, je-li obecný termín fašismus vůbec únosný, je-li tedy např. mezi Gömbösem a Mosleyem, Primo de Riverou a Hitlerem vůbec společná půda.

Z těchto úvah vznikla idea mezinárodního a mezioborového dialogu, ke kterému nakonec za účasti vědců z Československa, Polska, Maďarska, Rakouska, USA, Německa, Velké Británie a Itálie došlo koncem srpna 1969 v Praze. Nepodařilo se sice soustředit všechna známá jména ani ze zahraničí, ani z Československa, přesto však lze hovořit o reprezentativním výběru a o slušné úrovni příspěvků, shrnutých do dvou svazků konferenčního protokolu.⁹ Samozřejmě nebylo možné předpokládat, že mezi jednotlivými metodologiemi a národními hledisky dojde naráz k domluvě. Vskutku např. prof. Nolte vůči psychologům a jejich kategoriím („strach z kastrace“) vyslovil dosti radikální skepsi, zapomínaje, že pojem *strachu* v jeho vlastní analýze fašismu kdysi hrál dosti centrální úlohu; sám se přitom s některými svými názory (proti výjimečnosti německého vývoje) stal rovněž předmětem kritiky. Myslím však, že lze považovat už za pokrok, cítíme-li se ve své práci a svých názorech provokováni jinými pojetími a aspekty; uvědomíme-li si nesamozřejmost svého vlastního stanoviska a cítíme-li potřebu je lépe zdůvodnit.

K metodologickým a axiologickým problémům, které sympozium nadhodilo, patří otázka *civilizační krize* a vůbec otázka evropské civilizace a tradice jako hodnoty protikladné vůči fašismu jako iracionálnímu a anticivilizačnímu barbarství. Takto byl vzestup fašismu často pocítován už ve 20. a 30. letech;¹⁰ různí pozorovatelé jej spojovali

8 Tato zpráva byla vysázena pro ČČH (č. 2, 1970), ale v důsledku čistky v HÚ a v redakční radě ČČH již nevyšla.

9 *Fascism and Europe*. An International Symposium I-II, ed. Historický ústav ČSAV v Praze 1969/70, 289 + 250 s.

10 K tomu moje komentovaná bibliografie „K vývoji pojetí fašismu“. In: *Revue dějin socialismu*, 1969, č. 4.

s rozkladem evropských hodnot, s nástupem nihilismu a primitivní brutality ve vnitřní a mezinárodní politice stejně jako v celkové společenské atmosféře.

Je otázka, lze-li tyto kategorie podržet s odstupem let, po pominutí dobových vášní.¹¹ V tomto smyslu byl na sympoziu učiněn – zajisté ne neproblematický – pokus o nástín normativního pojetí evropské civilizace jako určité soustavy lidských a občanských práv, jako tendence k zatlačování násilí v mezilidských vztazích a dovolávání se společných, univerzálních norem; jako soužití různých skupin a hodnotových soustav; jako tendence k racionalitě, která je víc než dílčím kalkulováním nebo technologickým doporučováním určitých prostředků k daným cílům. (Tato civilizace není přitom považována za kdysi existující stav, nýbrž za pouhou, byť reálnou tendenci a návaznost humanizačních a racionalizačních pokusů.)

Nemůže přirozeně ve vědecké diskusi jít o to, moralizovat a oplakávat ztrátu těchto civilizačních hodnot, nýbrž jen o to, najít adekvátní měřítka a axiologický rámec pro historické a kulturně sociologické místo fašistických hnutí. Vskutku tendence antiracionální, antiuniverzální, antihumánní, antiindustriální, antiliberální apod. provázejí celý modernizační proces. Pocity strachu a nejistoty, které tento proces nutně vyvolává, vedou namnoze k ochotě vrátit se ke kultickým, tradičním „jistotám“, k iracionálním nenávisným projekcím a magickým formulákám. Byl vysloven názor, že fašismus je radikálním vyústěním těchto pseudokonzervativních tendencí, sekundárních kultů a rituálů, jejichž základem bývá absolutizace některé dílčí oblasti („krve“, „půdy“, „kázně“). Zajisté v této „magii“ značnou úlohu hraje manipulace, demagogie a úmyslná projekce nenávislosti a agresivity na obraz ďábelského nepřitele. Na druhé straně často nelze říci, do jaké míry se rituál neosamostatňuje, hnutí se nestává zajatcem svých magických praktik a „vůdce“ služebníkem hlubinných sil, které vyvolal (E. Weber). Tato problematika se na sympoziu objevovala vícekrát; vedle úvodního referátu B. Loewensteina ji systematicky rozpracoval K. Horn s důrazem na tezi, že antisemitské iracionální jádro nacismu v nacistickém systému nabylo určité autonomie a uplatňovalo se proti racionálním mocenským a hospodářským zájmům říše.¹² Stejně kolísání mezi ideologickým doktrinářstvím a nacistickou imperiální politikou zaznamenal referát B. Klípy.

Sebeschopnější demagog však nemůže vytvářet společenské ovzduší; paranoické vize za normálních okolností nebývají akceptovány a zůstávají ideologií malých sekt na periferii hlavního vývojového trendu. Celá řada referátů na pražském sympoziu (zejména Carsten, Loewenstein a G. Mann) se tu přiklání k názoru o klíčovém místě první světové války („evropské občanské války“) jednak jako činitele civilizačního rozkladu a iracionalizace, jednak jako modelu pro fašistická hnutí. Vskutku tvoří první světová válka onen „chybějící článek“ mezi starším iracionalismem a pravicovým

11 Kritický přehled současných koncepcí fašismu na sympoziu předložil prof. E. Nolte.

12 Referát K. Horna vyjde v českém překladu v *Sociologickém časopise* r. 1970. Možností analyzovat fašismus psychologicky se na sympoziu zabýval prof. F. Ryszka z Varšavy (zajímavý přehled literatury).

radikalismem 20. a 30. let: až tento zážitek masové brutality, nacionalistické paranoie a zároveň „vojenského socialismu“ zřejmě umožnil hromadný průlom anticivilizačního nihilismu a uvolněné agresivity.

Ani tento kauzální řetěz není objevem. Už ve 20. letech hovořili někteří publicisté o fašistickém „prodlužování válečného stavu“ ve vnitřní i zahraniční politice (Zibordi), o „militarismu jako politické metodě“ (Bonn); i později poukázali další na samoučelnou orientaci fašistických režimů na válku, proti níž vše ostatní klesá na úroveň pouhého prostředku (Tasca). Zvláště pak o nacismu lze říci, že válečný model je přímo konstitutivní: jeho sociální představy vycházely jakoby z modelu polní setniny, jeho organizační struktura (vůdcovský princip), taktika a světový názor absolutizovaly válečnou, mimořádnou situaci, a jeho vnitropolitické cíle (antiparlamentarismus, zglajchšaltování) byly plně orientovány na předcházející, tentokrát totálně vedenou válku.

V referátě prof. G. Manna se tato skutečnost vystihuje slovy: „Kdybych měl vystihnout Hitlerovo dobrodružství jedinou rovnicí, pak touto: 'třetí říše' chtěla prokázat, že '9. listopad 1918' nebyl nevyhnutelný a že válku bylo možno vyhrát. Bylo tedy nutno udělat vše ještě jednou, tentokrát však s nejkrajnější důsledností...“ (Referát G. Manna je připraven k otištění v časopise *Plamen*.)

Stejně málo jako autor této věty, tak i celé sympozium se však nespokojovalo nalezením jediného činitele; fašismus byl klubkem mnoha tendencí, které nelze redukovat na jediného společného jmenovatele. Je známo, že např. tak centrální motiv jako antisemitismus nehrál v některých fašistických hnutích příliš velkou úlohu; někteří diskutující poukázali dokonce na to, že i v Německu antisemitismus musel být shora organizován a nebyl zdaleka spontánní; ve chvíli, kdy nacismus získal masovou základnu, konkrétně začátkem 30. let, naopak zřetelně krotil své rasové sektářství a vysouval do popředí sociální a nacionální demagogii.

V souvislosti s tím se na sympoziu diskutovalo o problému vztahu mezi fašistickou „ezoterií“, např. Hitlerovým „světovým názorem“ (prof. Jäckel), a masovým vědomím jeho stoupců a souputníků; je zřejmé, že obojí nelze ztotožňovat a ovšem onu ideologii bagatelizovat a považovat ji za pouhou divadelní kulisu rafinovaných manipulátorů.¹³ (U italského fašismu, jak např. ukázal referát H. Tkadlečkové, se ideologie vytváří až dodatečně jako nástroj integrace a totalitního usměrnění – což však neznamená, že je třeba mluvit o naprostém pragmatismu a oportunistu a že je nutno vyloučit existenci některé určité „základní intence“ hnutí.)

Fašismus zcela zřejmě není *totožný* ani se společenskou zakázkou ohrožené buržoazie, resp. některých skupin mocenské elity, neschopné vládnout jinými prostředky, jak byl fašismus často interpretován zejména v 30. letech. Tyto interpretace nejen přehlížely, že mezi stoupcí fašismu byly i silné vrstvy proletářské (prof. Carsten ovšem upozorňoval, že spíše „lumpenproletářské“) a že jeho subjektivní postoje byly spíše *antikapitalistické*; ale i proto, že jako totalitní systém je s to se v poměrně značné

13 Setrvačností tradiční německé ideologie v německé historiografii nacistického období se zabýval referát prof. G. G. Iggerse z Buffala.

míře emancipovat od svých původních hnacích sil, zájmů, impulzů a nositelů. (Římský historik R. de Felice sice toto postupné osamostatňování mechanismů diktatury proti původním společenským silám připouští, trvá však na tezi o jednoznačně *maloburžo-azním* rázu pravého fašismu – ať již jde o jeho charakter sociální, nebo ideologický.)

Fašismus byl novým jevem v historii potud, že zproblematizoval velkou část kategorií a představ pocházejících z 19. století; snahy jej pochopit s jejich pomocí vedou nutně ke zkreslení některých jeho podstatných rysů. Protiklady konzervativní – revoluční,¹⁴ kapitalistický – socialistický selhávají jako orientační body obdobně jako snahy fašismus *jednoznačně* určit třídní interpretací („nástroj zdivočelé maloburžo-azie“) nebo národní charakterologie („fašistický potenciál“ německé či maďarské společnosti).¹⁵ Fenomén vítězného fašismu také otrásl tradičními politickými jistotami, ať již marxistickým předpokladem, že ekonomicko-třídní postavení určuje i subjektivní přesvědčení a politický postoj, anebo liberální vírou, že člověk je s to pochopit svůj racionální zájem a jednat v jeho smyslu, popř. že „vývoj“ směřuje k odstranění násilí mezi lidmi. Tyto potíže zřejmě nelze překonat bez modifikace pojmu pokroku a bez zavedení kategorií, jako je krize a iracionalita. Nutnost těchto modifikací signalizuje problematičnost pokusů spojovat fašistické režimy s industrializací a modernizací, tedy považovat je za svým způsobem rozvojové diktatury.

Nejde tu o samoučelné spekulace: empirická líčení jednotlivých fašismů, popř. některých jejich aspektů nebo historických úseků určených fašismem, budou neplodná nebo matoucí, nepostaví-li si problémy obecnějšího rázu. I to snad může být přínosem symposia pro naši historiografii, která z někdejšího dogmatismu místy vyšla směrem k bezproblémové faktografii. Konkrétně v chápání fašismu naší historiografii často chybí nejen komparatistický obzor a vědomí sociologických, ekonomických a ideologických souvislostí, ale do značné míry celou problematiku vnímá ještě příliš „okupačně“.¹⁶ Vycházejíc z nesporného faktu, že organizovaný český fašismus byl spíše fraškou než tregédií, a z krachu „sociálfašistických“ a podobných falešných generalizací, mívá sklon ke konstrukci demokratické domácí idyly, která ignoruje prostý fakt, že česká buržoazie a maloburžoazie byly první Československou republikou sociálně *saturovány*. Toto oslabení fašistoidního, antiliberálního, šovinistického a autoritativního potenciálu české společnosti¹⁷ však vede k falešné tendenci hledat „fašismus“ výlučně u zlých sousedů.

14 Modifikace těchto protikladů v zaostalé jihovýchodní Evropě, v jejichž důsledku fašismus vystupuje jako dovršitel vzniku novodobého národa a jako *modernizátor* anachronické společnosti, zaznamenal referát maďarského historika M. Lackó.

15 Z příspěvků věnovaných jednotlivým národním fašismům uvedu dále aspoň J. Żarnowského o polském, G. Jagschitze o rakouském, A. Gajanové a T. Pasáka o českém, V. Psotové o sudetoněmeckém fašismu a A. Pfeila o francouzské válečné generaci.

16 Tím přirozeně nijak nechci podceňovat význam studií o okupačních problémech, které na symposiu předložili např. V. Průcha, M. Červinková, J. Doležal a J. Berghauzen. Jde jen o vylučnost pohledu na fašismus z této perspektivy.

17 Tento předpoklad je pozadím diskusního příspěvku B. Černého o vývoji německé emigrace v ČSR

Rozumí se, že nikoho nemůže ani napadnout, aby zlehčoval střízlivou empirickou drobnokresbu; neuzavírá-li se soběstačně do sebe, může být částečnou a nezbytnou protiváhou jednostranných spekulací a nepodložených doktrinářských formulek. Vskutku *plodná* může však být pouze cesta nejtěžší: neustálá konfrontace dílčího materiálu s obecnější úvahou, národního aspektu s jinonárodními a mezinárodními souvislostmi, politicko-historické metodologie s pohledy ekonomickými, sociálně psychologickými a kulturně historickými.

Třebaže pražské symposium většinu otázek nevyřešilo, nýbrž jen konstatovalo, mohlo znamenat nesporný přínos už tímto samotným faktem, který spočívá v rozšíření problémového obzoru, v odbourání některých předsudků a v započatí dialogu. Bylo by žádoucí, aby tento mezinárodní a mezioborový dialog mohl v nejbližších letech pokračovat.¹⁸

Der Faschismus und Europa

Glosse zum internationalen Symposium

Bedřich Loewenstein

Der Faschismus ist von Anfang an Gegenstand intensiven Interesses nicht nur politischer Publizisten und Historiker gewesen, sondern auch von Philosophen, Ökonomen, Psychologen, ja auch Literatur- und Sprachwissenschaftlern. Die einzelnen Aspekte der faschistischen Bewegungen und Systeme blieben dabei in der Regel Spezialstudien vorbehalten, die im besten Fall eine Wissensdisziplin und ein nationales Umfeld nicht überschritten. In den letzten Jahren wurde dies zwar als Mangel empfunden, dieser hat sich aber trotz einiger Ansätze zu Teamwork eher noch vergrößert, so daß bei monographischen Untersuchungen Zweifel aufkamen, ob der allgemeine Terminus Faschismus überhaupt tragfähig ist, und etwa zwischen Gömbös und Mosley, Primo de Rivera und Hitler noch ein gemeinsamer Boden vorhanden ist. Aus diesen Überlegungen heraus ist die Idee eines internationalen und interdisziplinären Gesprächs entstanden, das schließlich unter der Teilnahme von Wissenschaftlern der Tschechoslowakei, Polens, Ungarns, Österreichs, der USA, Deutschlands, Großbritanniens und Italiens Ende August 1969 in Prag zustande gekommen ist. Es gelang zwar nicht, alle bekannten Namen aus dem Ausland und der Tschechoslowakei zusammenzubringen, trotzdem kann von einer repräsentativen Auswahl und von

po r. 1933 a V. Olivové o poměru politických sil v jednotlivých národních složkách 1. ČSR.

18 Žádný další dialog nepokračoval. Oba svazky konferenčního protokolu byly na dotazy ze zahraničí prohlášeny za „rozebrané“ a jednotlivé příspěvky, připravené k otisknutí v pražských časopisech, nevyšly, právě tak jako tento již vysázený příspěvek pro ČČH. (Pozn. autora z března 1999.)